

ДОКАЗУВАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ

В статті висвітлюється питання щодо структурних елементів процесу доказування в кримінальному провадженні. На основі аналізу наукових джерелом розглянуто підходи правників щодо структурних елементів процесу доказування. Керуючись загальними засадами доказового права автором запропоновано власне бачення щодо структурних елементів процесу доказування.

Ключевые слова: доказування; кримінальне провадження; елементи, кримінальний процес; докази.

В статье освещается вопрос о структурных элементах процесса доказывания в уголовном производстве. На основе анализа научных источников рассмотрены подходы юристов к структурным элементам процесса доказывания. Руководствуясь общими принципами доказывания, автор предложил собственное видение структурных элементов процесса доказывания.

Ключевые слова: доказывания; уголовное производство; элементы, уголовный процесс; доказательства.

The article highlights the issue of the structural elements of the evidence in criminal proceedings. Based on the analysis of scientific sources, approaches Bar on the structural elements of the proof. Managing general principles of evidence offered by the author on his own vision of the structural elements of the proof.

Key words: evidence, criminal procedure, elements, criminal procedure, evidence.

Постановка проблеми. Доказування у теорії кримінального процесу є фундаментальною категорією, яка визначає засади кримінально-процесуальної науки й складає сутність практичної діяльності сторін обвинувачення та захисту, а також суду. Водночас, не дивлячись на те, що кримінально-процесуальне доказування за останні десятиліття поповнилося новими знаннями завдяки застосуванню філософських, інформаційних, логічних та інших, у тому числі й нетрадиційних методів пізнання, значна кількість його проблем залишається не вирішеною, що негативно позначається як на розробці засад кримінально-процесуальної науки, так і на правозастосовній практиці. Особливо це є відчутним в умовах дії чинного КПК України 2012 року, що й актуалізує розробку наукових засад кримінально-процесуального доказування і, перш за все, його структурних елементів, що матиме важливе методологічне значення для доказування обставин будь-яких кримінальних правопорушень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми доказування у кримінальному процесі та його структурних елементів досліджували вітчизняні правники Ю.П. Аленін, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошовий, А.Я. Дубінський, В.К. Лисиченко, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, М.А. Погорецький, С.М. Стахівський, Д.Б. Сергєєва, Н.В. Сибільова, В.М. Тертишник, В.П. Шибіко, М.С. Шумило та інші, водночас питання щодо структурних елементів кримінально-процесуального доказування продовжують залишатися дискусійними й на даний час та потребує його подальшої розробки.

Метою цієї статті є аналіз наукових поглядів на структуру кримінально-процесуального доказування та обґрунтування авторської позиції щодо цього питання, яка ґрунтуватиметься на сучасних засадах доказового права.

Виклад основного матеріалу. Ані КПК України 1960 року, ані чинний КПК України 2012 року не містять поняття кримінально-процесуального доказування й не розкривають його сутності. Тому це є однією з причин, що на сьогодні у теорії доказового права немає єдності думок щодо поняття доказування та його структури, а також його співвідношення з кримінально-процесуальним пізнанням.

Спільним для висловлених точок зору на поняття доказування у кримінальному процесі є те, що воно визначається як пізнавальна діяльність, яка проходить у встановленій законом процесуальній формі, спрямована на виявлення обставин злочину, що мали місце в минулому, та встановлення істини у кримінальному провадженні.

Так, В. Г. Гончаренко зазначає, що саме та істина, в якій відображається незалежна від суб'єкта дійсність, і повинна бути встановлена у розслідуванні та у судовому розгляді кримінальних справ [1, с.13]. Іншими словами, висновки щодо винуватості конкретної особи у скоєні конкретного злочину і щодо існування у минулому всіх значущих обставин повинні бути адекватними об'єктивній дійсності. Однак встановлена істина – це знання і, попри об'єктивність його змісту, є моментом діяльності людини. Це результати пізнання, що характеризуються усвідомленням істини. Отже, істина завжди носить характер, відбиток форми і тенденції живого, конкретного та

історично визначеного думачого суб'єкта, тому від суб'єкта і від його свідомості залежить, як, які сторони і закономірності об'єктивної реальності стали змістом знання, як повно і глибоко вони відображені у ньому [2, с.156]. Звідси впливає необхідність встановлення критерію істинності наших знань і у тому числі істинності наших знань у конкретному кримінальному провадженні.

Критерієм істинності наших знань є практика і це положення має важливе значення для кримінального процесу, де воно означає правильність, істинність висновків про обставини кримінального правопорушення і вину особи в його вчиненні, що підлягає обов'язковій перевірці. В кримінальному процесі практика, якою перевіряється істина, має дві основні форми: безпосередня у вигляді практичних (слідчих та інших процесуальних) дій, що спрямовані на збирання й дослідження доказів; опосередкована практика у вигляді попередньої суспільно-історичної практики, що знайшла відображення в науці кримінального процесу та в професійному і життєвому досвіді.

Аналіз висловлених точок зору на поняття доказування у кримінальному судочинстві дає підстави для висновку, що воно в основному розглядається як загальний процес отримання сукупності доказів та обґрунтування ними відповідних процесуальних рішень у кримінальній справі, проте структурні елементи цього процесу вченими визначаються по-різному.

У науці поширеною є думка, що процес доказування – це діяльність, пов'язана зі збиранням, перевіркою й оцінкою доказів. Кожний з названих елементів одні автори вважають окремими етапами доказування [3, с. 30; 4, с. 12], інші – взаємозалежними елементами даної діяльності [5, с. 298].

Слід зазначити, що терміни «елемент», «етап», «стадія» мають різне смислове навантаження, однак, враховуючи, що в літературі з кримінального процесу та криміналістики вони нерідко вживаються в одному й тому ж значенні, в окремих випадках ми умовно будемо їх вживати як тотожні.

У літературі обґрунтовано вважається, що у разі розгляду процесуального доказування в широкому розумінні як діяльності, спрямованої на отримання доказів і обґрунтування ними певних процесуальних рішень, доцільно говорити про етапи (стадії) доказування: отримання доказів (отримання певного доказу) й обґрунтування ними процесуальних рішень у кримінальній справі. А в разі розгляду доказування як процесу отримання конкретного доказу слід говорити про його структурні взаємозалежні та взаємовпливові елементи [6, с. 499-500]. Такий підхід, найбільш точно відбиває ґносеологічну та правову сутність кримінально-процесуального доказування.

Слід зазначити, що КПК України 1960 року не визначав поняття доказування у кримінальному процесі. У ст. 66 йшлося про збирання та подання доказів, а у ст. 67 – про їх оцінку.

Як вбачалося з положень ст. 66 КПК України, збирання доказів може здійснюватись шляхом: 1) виклику осіб для допиту або залучення експертів для надання висновків; 2) витребування від підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян предметів і документів, в тому числі проведення ревізій, за допомогою яких можна встановити обставини справи; 3) проведення передбачених законом слідчих дій. Подавати докази можуть підозрюваний, обвинувачений та їхній захисник, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач і їхні представники, а також будь – які громадяни, підприємства, установи та організації. Дана норма Закону була суперечливою, так як всі перераховані особи не можуть подавати докази. Подані ними фактичні дані стануть доказами тільки тоді, коли вони пройдуть відповідну процедуру оформлення особою, яка здійснює кримінальне провадження, а інколи й після перевірки їх достовірності. Тому, на наш погляд, можна було говорити лише про подання фактичних даних, а не доказів.

Слід звернути увагу на те, що в червні 2001 р. ст. 66 КПК 1960 року була доповнена ще однією нормою, яка викликала дискусію у фахівців. Цією нормою був введений ще один спосіб збирання доказів, а саме – особа, яка проводить дізнання, слідчий, прокурор і суд в справах, що знаходяться в їхньому провадженні, вправі доручити підрозділам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, провести оперативно-розшукові заходи чи використати засоби для отримання фактичних даних, які можуть бути доказами у справі.

Дискусійні питання викликали ті положення, що надавали прокурору або суддя давати прямі вказівки і доручення керівникам підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність. На практиці ця норма фактично не застосовувалася.

Суть збирання доказів по різному визначається науковцями. Одні вважають, що це діяльність по виявленню, фіксації, вилученню і збереженню різних доказів [7, с. 61]. Інші розуміють його як виявлення, збирання, фіксацію і дослідження доказів [8, с. 6.; 9, с. 61; 10, с. 33.]. Існує точка зору, яка полягає в тому, що пошук і виявлення доказів, а також їхнє закріплення (фіксація) складають самостійні стадії процесу доказування [10, с. 43]. В процес збирання доказів також включають їх виявлення, збирання і закріплення [12, с. 62]. Збирання доказів розглядають як виявлення доказів, їх розгляд та процесуальне закріплення [13, с. 32]. Під збиранням доказів розуміють пошук, виявлення доказів і отримання інформації, яка в них міститься [14, с. 300], або як пошук сприйняття і закріплення доказової інформації [15, с. 18].

Виявлення доказів полягає в їх пошуку, у зверненні уваги на ті чи інші сліди, обставини, фактичні дані, які можуть мати значення для вирішення справи. Це є початковим етапом їхнього збирання. Виявлення доказів зазвичай відбувається під час проведення слідчих дій. Відповідно до теорії відображення, вони виступають як сліди злочину, подія якого залишила їх у навколишньому середовищі.

Фіксація доказів полягає в їхньому закріпленні в процесуальних документах та їхніх додатках. Це одна з якостей, за якими фактичні дані набувають процесуальної форми і можуть в подальшому виступати як докази.

З кримінально-процесуальної точки зору фіксація доказів виступає як посвідчувальна діяльність суб'єкта доказування. Коли мова йде про посвідчувальну діяльність, то мається на увазі процесуальне закріплення фактичних даних, надання їм відповідної процесуальної форми, як необхідної умови існування їх як доказів, не торкаючись їхньої змістовної частини і вагу їх як аргументів в доведенні певних обставин. Причому на перший план в процесуальному розумінні фіксації доказів виступає процесуальна форма посвідчення і закарбування, тому процесуальне визначення поняття фіксації доказів можна в певному сенсі вважати формальним. Очевидно звідси й поширилось серед процесуалістів розуміння фіксації як оформлення в порядку, встановленому законом, тобто надання фактичним даним визначеної законом форми.

Фактичні дані та дані про шляхи їх отримання є основними об'єктами фіксації в процесі доказування. Проте поряд з фактичними даними, які виступають доказами у справі, використовується й додаткова інформація, яка має теж доволі важливе значення. Перш за все це орієнтовна інформація. Як правило вона здобувається в ході проведення оперативно-розшукових заходів або в ході консультацій слідчого зі спеціалістами. Вона фіксується і потрапляє в справу у вигляді довідок, рапортів або відповідей на виконання доручення слідчими органами дізнання. Якщо спеціаліст залучався для проведення певної слідчої дії то така інформація закарбовується у відповідному протоколі. Друге, це допоміжна інформація, яка міститься в криміналістичних обліках, порівняльних зразках. Що стосується її фіксації, то вона полягає в закріпленні порядку і способу її отримання, характеру об'єкта-носія тощо. Це може здійснюватись як в ході проведення слідчої дії, так і в рамках офіційних запитів слідчого та відповідей на них.

У КПК 2012 р. України також не розкриваються поняття доказування та його структурні елементи. Стаття 93 чинного КПК розкриває основні засади доказування, а у стаття 94 чинного КПК – оцінки доказів.

Відповідно до ст. 93 чинного КПК України збирання доказів здійснюється сторонами обвинувачення, захисту та потерпілим. Повноваження по реалізації даного припису у сторін не рівнозначні. Так, сторона захисту та потерпілий можуть лише ініціювати проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій шляхом подання клопотання слідчому, прокурору. Законодавець підкріплює у самій назві цих процесуальних дій те, що вони призначені в першу чергу для розшуку слідів і фактичних даних про сліди вчиненого злочину в порядку, передбаченому Кодексом. Зважаючи на те, що злочини, як правило, готуються і вчиняються в умовах таємності від правоохоронних органів, чинний КПК передбачає можливість застосування для контролю та виявлення фактів вчинення кримінальних правопорушень слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій. Вони мають спільну мету, але відрізняються порядком проведення. Так, слідчі (розшукові) дії (ст.ст. 223-234 КПК) проводяться в жорстко встановленій процесуальній формі і мають мету отримання (збирання) або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні доказів (показань, речових доказів, документів, висновків експертів (ч. 2 ст. 84 КПК.) Для проведення негласних слідчих (розшукових) дій не вимагається дотримання такої процесуальної форми. Вони направлені на фіксацію фактів і обставин, що встановлюються в ході кримінального провадження, які фіксуються у відповідних протоколах і в разі необхідності з додатками, які можуть визнаватися доказами – документами (ст. 99 КПК). Водночас такі дії мають і розшукове призначення і їх результати можуть використовуватися як підстави для проведення слідчих (розшукових) дій з метою отримання доказів, зазначених в ч. 2 ст. 84 КПК.

Збирання доказів є одним з елементів доказування. Структуру збирання доказів у процесуальних джерелах розглядають як врегульовану КПК діяльність уповноважених суб'єктів по виявленню й фіксації у встановленому кримінальним процесуальним законом порядку матеріальних та ідеальних слідів злочину або інших фактичних даних, що мають доказове значення для кримінального провадження.

Процесуальне закріплення фактичних даних є необхідним елементом будь-якої слідчої дії, що проводиться з метою збирання чи перевірки доказів. Без процесуальної фіксації (закріплення) пізнаних фактичних даних, а також дій з їх виявлення неможливо сформувати доказ. Отримана суб'єктом доказування інформація у вигляді матеріальних або ідеальних образів може бути використана в доказуванні лише після приведення її у встановлену законом форму. Тому фіксація доказової інформації є обов'язковим елементом процесу збирання доказів і складається із системи дій по процесуальному закріпленню фактичних даних, що мають значення для правильного вирішення справи.

Слід визнати слушною думку вчених щодо умовності застосування в законодавстві терміну "збирання доказів", оскільки готових доказів у природі не існує, тому суб'єкт доказування у ході провадження слідчих(розшукових) дій, відшуковуючи інформацію (сліди злочину), що відноситься до предмету доказування, і фіксуючи її у процесуальних актах, формує докази [16, с. 274-280].

Наведені підходи щодо доказування та його структурних елементів піддавалися справедливій критиці.

Заслуговує на підтримку позиція професора М.А. Погорецького, який слушно вважає, що доказування у кримінальному процесі – складна об'єктивно-суб'єктивна діяльність, що складається з низки взаємозалежних та взаємовпливових елементів. Розуміння під початковим етапом доказування «збирання доказів» на практиці призводить до того, що окремі працівники оперативно-розшукових підрозділів помилково вважають, що отримані ними в ході оперативно-розшукового документування певні об'єкти речового походження чи документи, а інколи й вербальна інформація вже є доказом у кримінальному провадженні. Інколи подібної помилки припускаються і слідчі, залучаючи такі матеріали ОРД до кримінального провадження без будь-якої або без належної їх перевірки

процесуальним шляхом, посиляючись на них як на докази при обґрунтуванні своїх процесуальних рішень, що є однією з причин слідчо-судових помилок, які призводять до порушення прав людини [5, с. 503].

Термін «формування», як справедливо зазначається правниками, в українській мові тлумачиться не лише як надання чому-небудь певної форми, завершеності, визначеності, а й як складання цілого з частин, виникнення, створення, породження чого-небудь. Результатом використання цього терміна в кримінально-процесуальному законі може стати враження, нібито докази створюються з нічого, породжуються органом дізнання, слідчим, судом, що не відповідає сутності кримінально-процесуального доказування [5, с. 505].

На наш погляд, універсальною структурою доказування є поділ його на два етапи, що становлять його як єдиний процес: 1) отримання доказів; 2) використання доказів для обґрунтування рішень у кримінальному провадженні.

Термін «отримання» для визначення початкового етапу доказування є найбільш прийнятним, ніж терміни «збирання» та «формування», оскільки він точніше відбиває сутність цього етапу. Термін «отримання» має значення здобування чого-небудь певними зусиллями, якимись діями; взяття, прийняття того, що надається.

Отримання окремого процесуального доказу – це не одномоментний акт, а активна цілеспрямована пізнавально-перетворювальна практична діяльність суб'єктів доказування взагалі й тих з них, хто безпосередньо здійснює досудове розслідування й судовий розгляд кримінальної справи, зокрема, яка складається з окремих взаємозалежних та взаємовпливових елементів: а) пошуку і виявлення (вилучення) фактичних даних та їх джерел; б) перевірки, оцінки фактичних даних і їх джерел, їх процесуального оформлення (закріплення) й надання фактичним даним та їх джерелам статусу певного доказу у кримінальній справі, які лише умовно виокремлюються як самостійні категорії для всебічного дослідження процесу кримінально-процесуального доказування. Вказані елементи процесуального доказування властиві тією чи іншою мірою кожному із зазначених способів отримання доказів.

Отримання процесуальних доказів – це виключно процесуальна діяльність [5, с. 506].

Використання доказів – це процес оперування ними з метою доказування. Він здійснюється для обґрунтування процесуальних рішень у кримінальному провадженні [5, с. 534].

Висновок. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що найбільш обґрунтованою й такою, що відповідає гносеологічним та юридичним засадам є точка зору щодо структури кримінального процесуального доказування яке включає в себе такі структурні елементи: 1) отримання доказів; 2) використання доказів для обґрунтування рішень у кримінальному провадженні. Саме така структура кримінального провадження повинна бути закріплена в чинному КПК України, що сприяло би ефективності не лише кримінально-процесуального доказування, а й більш ефективному виконанню завдань кримінального судочинства.

Список використаних джерел

1. Гончаренко В.И. *Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве (Методологические вопросы)* / В.И.Гончаренко. – К.: Вища школа, 1980. – 160 с.
2. Корневский Ю.В. *Доказывание в уголовном процессе (закон, теория, практика) // Доказывание в уголовном процессе: традиции и современность* / Под ред. В.А.Власихина. – М.: Юристъ, 2000. – 272 с.
3. Белкин Р.С. *Собирание, исследование и оценка доказательств. Сущность и методы.* – М, 1966. – 295 с.
4. Орлов Ю. К. *Основы теории доказательств в уголовном процессе: Науч.-практ. пособие.* – М., 2001. – 144 с.
5. *Теория доказательств в советском уголовном процессе / Отв. ред. Н. В. Жогин.* – М., 1973. – 736 с.
6. Погорецкий М.А. *Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: Монографія* / М.А.Погорецкий. – Х.:Арсис, ЛТД, 2007. – 576 с.
7. Винберг А..И. *Криминалистика. Раздел I. Введение в науку* / А.И.Винберг. – М.: Юрид.лит., 1962. – 140 с.
8. Тертышник В. М., Слینько С. В. *Теория доказательств: Учебное издание.* – Харьков: Арсис, 1998. – 256 с.
9. Михайловская И.Б. *Настольная книга судьи по доказыванию в уголовном процессе/ И.Б.Михайловская* – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 192 с.
10. Карнеева Л.М. *Доказательства и доказывание в уголовном процессе. Учебное пособие / Л.М.Карнеева.* – М.: Юрид.лит. 1994. – 193 с.
11. Ларин А.М. *Работа следователя с доказательствами* / А.М.Ларин. – М., 1966. – 121 с.
12. Михеенко М.М. *Вопросы доказывания в стадии возбуждения уголовного дела, предания суду и исполнения приговора // Научная информация по вопросам борьбы с преступностью. Вопросы уголовного процесса.* – М., 1983. № 75. – С.86-89.
13. Терзиев Н.В. *Лекции по криминалистике / Н.В.Терзиев.* – М. 1952. – 113 с.
14. Роганов С.А. *Расследование преступлений в сфере нетрадиционного наркоторговли.* / С.А.Роганов. – М.: Юрид. центр Пресс, 2005. – 549 с.
15. Щербина Л.І. *Взаємодія органів досудового слідства з оперативними підрозділами в системі Служби безпеки України при розслідуванні кримінальних справ: Навч. посібник/ Л.І. Щербина* – К: НА СБ України, 2005. – 247 с.
16. *Кримінальний процес України. Науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 1 / О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін. ; за заг ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова.* – Х.: Право. – 768 с.